

Епістолярій Тараса Шевченка

У двох книгах

Книга 2: 1857–1861

Харків
«ФОЛІО»
2020

M. Mubrensky

ЛИСТИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА І ДО НЬОГО
(1857–1861 рр.)

1857

208. Я. Г. КУХАРЕНКА ДО Т. Г. ШЕВЧЕНКА

7 серпня 1857. Катеринодар

В последних числах іюня я їздив в Одес, взяв із інституту другу дочку і приїхали вдвох додому в кінці іюля. Тут застали твоє письмо з віршами. Прочитав я його в простих очках (бо без очок я нічого тепер не читаю), переписав їх своєю рукою, щоб без опинки читати було можна. Пошлю, як ти здоров кажеш, старому Щепі, да думаю послати до Могили (Метлинського) і до Костомарова. Сей чоловічина недавно одозвався до мене своїм письмом по одному ділу, та й я з того тепер знаю, що наш знакомий добрий Николай Іванович Галка — Костомаров проживає в г[ороді] Саратові.

В Одес я їхав морем. В Одесі і Вознесенську добрим южноруснакам, з котрими річ доходила, я розказував, де ти тепер, мій друже, обрїтаєш, і показував твоє поличье (я його обробив в Одесі, звичайно, як слід). Та й люблять же тебе на Україні, брате!.. — Один по прїзвищу Козачинский, военний офіцер, аж із самої Умані. На «Записки южноруські» я послав гроші в Пітер.

Визволяйсь, друже, та приїзди на нашу Козацьку Україну, я тепер не маю нікуда далеко їхати і буду дома: або в городі, або в хуторі (50 верст од города). Якщо будеш їхати трактом Ростовським, то шлях якраз поуз хутір мій, і дзвоники чуть в хагу, і поштарів — як гукають, то заїдь в хутір, може, мене

там нагибаєш, а якщо ні, не буду в хуторі, то скажи, щоб подали на віз тобі чарку горілки та глек молока, випий і запий, та й поїжджай до мене в город.

Не кидайся діла, сіреч, не оставляй писати, бач сам здоров: погасило кляте лихо огнище твого талану, але добрий вітерок повіяв, позносив золу, найшов іскорку, — ще не погасла, — та й почав роздувати огонь, отже і гляди, як покотить пожаром. Поплюй в кілочки та строй кобзу сміло і далі грай, як грав еси.

Моя стара і діти всі кланяються тобі низенько. Будь здоров та щасливіший, нехай тобі Бог помагає на все добре, а я, поки жив, тебе поважающий і покорний на услуги

Яков Кухаренко.

7 августа
1857 года,
Екатеринодар.

В «Ченцеві» було написано, видно, хватаючись:

В червоних штанях оксамитних
Матнею улицю мете,
Іде козак. *Ой літа, літа,*
Що ви творите? На тоте ж
Старий ударив в закаблуки,
Аж встала курява. Отак,
Та ще й приспівує козак
«По дорозі рак» і проч.

Не добравши сенцю в підчеркнутих стихах, я в своїй пере[писі] замінив ті п'ять стихів так:

Іде козак старий, його веде
Товариство під руки,
За ним музика грає.
Старий не втерпів, в закаблуки
Привдарив, ще й співає:
«По дорозі рак» и пр.

Якщо, може, в тебе воно не так, то увідом.

209. Т. Г. ШЕВЧЕНКА ДО БР. ЗАЛЕСЬКОГО

10 септя 1857. Астрахань

Пишу тебе менее нежели мало, но пишу из Астрахани, на пути в Петербург, и, следовательно, это миниатюрное письмо родит в твоём благородном сердце огромную, роскошную библиотеку. В один день с твоим письмом от 30 мая получил я и официальное известие о моей свободе. Добрый Иракий дал мне от себя пропуск прямо в Петербург, минуя Уральск и Оренбург, а следовательно, и 1000 верст лишнего и дорогого пути. Сердечно ему благодарен за эту экономию денег и времени, теперь для меня так драгоценного. 15 августа понесет меня пароход из Астрахани до Нижнего Новгорода, а оттуда дилижанс в Москву, а из Москвы паровоз в Петербург. Весело, друже мой единый, невыразимо весело, когда наши волшебные воздушные замки начинают быть осязательными. Я спешу теперь в Петербург для того единственно, чтобы поцеловать руки моей святой заступницы графини Настасии Ивановны Толстой. Послал ли ты ей моего «Киргизенка»? Или, лучше сказать, получил ли ты сам его и его родных братьев — «Счастливого рыбака» и «Смышленного продавца»? В последнем своём письме ты мне ничего не пишешь о моих посылках. Получил ли ты их? Если получил, то распорядись ими, как находишь лучше, и напиши мне в Петербург по адресу, тебе известному. Я так же, как и ты, вполне и совершенно верую, что мы с тобою увидимся, но когда и где, не знаю, во всяком случае не в киргизской степи. До свидания, мой друже единый, не забывай своего искреннего друга и теперь свободного художника

Т. Шевченка.

Целую твою святую мать, отца и все близкое твоему сердцу.

Астрахань,
10 августа 1857.

210. Т. Г. ШЕВЧЕНКА ДО М. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

10–14 серпня 1857. Астрахань

Мій єдиний друже! Я свободен, я уже в Астрахані, і завтра, 15 августа, як Бог поможе, на пароході «Меркурий» попливу за 5 карбованців на палубі в Нижній Новгород. Раньше 15 сентября я не допливу до Нижнього, і раньше 1 октября я не поцілую тебе, друже мій єдиний. Господи милосердий, скороти путь и время для нашого свідання с тобою.

21 июля получено официальное известие о моїй свободі, на другий день я просив Ираклия Александровича дать мені пропуск через Астрахань в Петербург, але він одказав мені. 23 июля написал я і послав через Астрахань письмо графу Толстому. Писав я йому, что я поїду через Оренбург.

1 августа пришла почта і привезла мені разрешение їхать, куда я хочу. 2 августа я вирвался з своєї тюрми, а 5 августа гуляв уже по славному городу Астрахані. 14 августа пишу тобі оце письмо невеличке, а завтра, дасть Бог, попливу вверх по матушке по Волге аж до Нижнього. До свідання, мій друже єдиний. Цілую Семена, Федора і всіх, і вся. А як побачиш Марковича, то поскуби його за ухо, — за те, що я не дождався його письма в Новопетровському укрєпленіі.

До свідання ще раз, мій єдиний друже, не забувай твого щирого

Т. Шевченка.

14 августа,
Астрахань.

211. Т. Г. ШЕВЧЕНКА ДО Я. Г. КУХАРЕНКА

13–15 серпня 1857. Астрахань

Батьку отамане кошовий і друже мій єдиний!

Я свободен, я уже в Астрахані, вчора бачився з тим Єленевим, на ім'я которого просив я тебе переслать мені письмо о «Москалевій криниці». Письма твого нема, і я тепер не знаю, що й думать. Бо вона вже давно тобі послана, ще

ЗМІСТ*

ЛИСТИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА І ДО НЬОГО (1857–1861 рр.)

1857

208. Я. Г. Кухаренка до Т. Г. Шевченка. <i>7 серпня 1857. Катеринодар.</i>	5	270
209. Т. Г. Шевченка до Бр. Залеського. <i>10 серпня 1857. Астрахань.</i>	7	271
210. Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського. <i>10–14 серпня 1857. Астрахань</i>	8	272
211. Т. Г. Шевченка до Я. Г. Кухаренка. <i>13–15 серпня 1857. Астрахань</i>	8	273
212. Бр. Залеського до Т. Г. Шевченка. <i>20 серпня 1857. Рачкевичі</i>	9	274
213. Бр. Залеського до Т. Г. Шевченка. <i>15 вересня 1857. Рачкевичі</i>	11	275
214. Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського. <i>8 жовтня 1857. Нижній Новгород.</i>	13	276
215. М. М. Лазаревського до Т. Г. Шевченка. <i>12 жовтня 1857. С.-Петербурґ</i>	14	278
216. Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського. <i>18–19 жовтня 1857. Нижній Новгород</i>	15	280
217. М. І. Костомарова до Т. Г. Шевченка. <i>28 жовтня 1857. Саратов</i>	17	281
218. А. І. Толстої до Т. Г. Шевченка. <i>2 листопада 1857. С.-Петербурґ.</i>	18	283
219. Бр. Залеського до Т. Г. Шевченка. <i>5 листопада 1857. Слуцьк.</i>	19	284
220. Т. Г. Шевченка до І. П. Клопотовського. <i>6 листопада 1857. Нижній Новгород.</i>	22	287
221. М. О. Брилка до Т. Г. Шевченка. <i>8 листопада 1857. Нижній Новгород.</i>	24	288
222. Т. Г. Шевченка до А. І. Толстої. <i>12 листопада 1857. Нижній Новгород.</i>	24	289

* Перша цифра позначає сторінку тексту, друга (курсивна) — сторінку коментарів.

223. Т. Г. Шевченка до І. О. Ускова.
12 листопада 1857. Нижній Новгород 26 290
224. Т. Г. Шевченка до М. С. Щепкіна.
12 листопада 1857. Нижній Новгород 27 291
225. М. М. Лазаревського до Т. Г. Шевченка.
19 листопада 1857. С.-Петербург 28 292
226. П. О. Куліша до Т. Г. Шевченка.
26 листопада 1857. С.-Петербург 29 293
227. М. С. Щепкіна до Т. Г. Шевченка.
27 листопада 1857. Москва 30 294
228. Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського.
29 листопада 1857. Нижній Новгород 31 295
229. Т. Г. Шевченка до П. О. Куліша.
4–5 грудня 1857. Нижній Новгород 32 296
230. Т. Г. Шевченка до М. С. Щепкіна.
4–5 грудня 1857. Нижній Новгород 34 299
231. Ф. М. Лазаревського до Т. Г. Шевченка.
8 грудня 1857. С.-Петербург 36 301
232. М. М. Лазаревського до Т. Г. Шевченка.
9 грудня 1857. С.-Петербург 26 302
233. М. С. Щепкіна до Т. Г. Шевченка.
11 грудня 1857. Москва 38 304
234. А. І. Толстої до Т. Г. Шевченка.
13 грудня 1857. С.-Петербург 38 306
235. П. О. Куліша до Т. Г. Шевченка.
Середина грудня 1857. С.-Петербург 39 307
236. М. С. Щепкіна до Т. Г. Шевченка.
17 грудня 1857. Москва 41 308
237. М. О. Максимовича до Т. Г. Шевченка.
20 грудня 1857. Москва 41 309
238. П. О. Куліша до Т. Г. Шевченка.
22 грудня 1857. С.-Петербург 42 310
239. Т. Г. Шевченка до М. О. Осипова.
23 грудня 1857. Нижній Новгород 43 311
240. П. О. Куліша до Т. Г. Шевченка.
23 грудня 1857. С.-Петербург 45 311
- 1858**
241. Т. Г. Шевченка до А. І. Толстої.
2 січня 1858. Нижній Новгород 46 312
242. М. С. Щепкіна до Т. Г. Шевченка.
1–3 січня 1858. Москва 47 313
243. Т. Г. Шевченка до С. Т. Аксакова.
4 січня 1858. Нижній Новгород 47 314

244. Т. Г. Шевченка до П. О. Куліша. 4 січня 1858. <i>Нижній Новгород</i>	49	315
245. Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського. 4 січня 1858. <i>Нижній Новгород</i>	51	319
246. Т. Г. Шевченка до М. О. Максимовича. 4 січня 1858. <i>Нижній Новгород</i>	51	320
247. Т. Г. Шевченка до М. С. Щепкіна. 4 січня 1858. <i>Нижній Новгород</i>	52	320
248. І. О. Ускова до Т. Г. Шевченка. 7 січня 1858. <i>Новопетровське укріплення</i>	53	321
249. М. С. Щепкіна до Т. Г. Шевченка. 15 січня 1858. <i>Москва</i> ...	54	324
250. Т. Г. Шевченка до М. С. Щепкіна. 15–17 січня 1858. <i>Нижній Новгород</i>	56	325
251. М. М. Лазаревського до Т. Г. Шевченка. 19 січня 1858. <i>С.-Петербург</i>	57	328
252. Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського. 20 січня 1858. <i>Нижній Новгород</i>	59	329
253. П. О. Куліша до Т. Г. Шевченка. 20 січня 1858. <i>С.-Петербург</i>	59	330
254. М. І. Костомарова до Т. Г. Шевченка. 23 січня 1858. <i>Саратов</i>	60	333
255. Т. Г. Шевченка до П. О. Куліша. 26 січня 1858. <i>Нижній Новгород</i>	61	335
256. Т. Г. Шевченка до К. Б. Піунової. 30 січня 1858. <i>Нижній Новгород</i>	63	338
257. П. О. Куліша до Т. Г. Шевченка. 1 лютого 1858. <i>С.-Петербург</i>	63	339
258. Т. Г. Шевченка до М. С. Щепкіна. 3 лютого 1858. <i>Нижній Новгород</i>	66	342
259. В. М. Погожева до Т. Г. Шевченка. 5 лютого 1858. <i>Владимир</i>	67	344
260. М. С. Щепкіна до Т. Г. Шевченка. 6 лютого 1858. <i>Москва</i>	69	345
261. Т. Г. Шевченка до М. С. Щепкіна. 9–10 лютого 1858. <i>Нижній Новгород</i>	71	347
262. М. І. Костомарова до Т. Г. Шевченка. 10 лютого 1858. <i>Саратов</i>	74	348
263. М. М. Лазаревського до Т. Г. Шевченка. 10 лютого 1858. <i>С.-Петербург</i>	75	349
264. П. О. Куліша до Т. Г. Шевченка. 14 лютого 1858. <i>Мотронівка</i>	77	351
265. М. С. Щепкіна до Т. Г. Шевченка. Середина лютого 1858. <i>Москва</i>	78	351
266. Т. Г. Шевченка до С. Т. Аксакова. 16 лютого 1858. <i>Нижній Новгород</i>	79	352

267.	Т. Г. Шевченка до Я. Г. Кухаренка. <i>16 лютого 1858. Нижній Новгород</i>	80	354
268.	Т. Г. Шевченка до І. О. Ускова. <i>17 лютого 1858. Нижній Новгород</i>	82	355
269.	М. О. Осипова до Т. Г. Шевченка. <i>17 лютого 1858. Бересток</i>	83	356
270.	М. М. Лазаревського до Т. Г. Шевченка. <i>20 лютого 1858. С.-Петербург</i>	86	358
271.	Я. Г. Кухаренка до Т. Г. Шевченка. <i>21 лютого 1858. Катеринодар</i>	87	359
272.	Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського. <i>22 лютого 1858. Нижній Новгород</i>	89	360
273.	Т. Г. Шевченка до М. С. Щепкіна. <i>23 лютого 1858. Нижній Новгород</i>	92	362
274.	А. І. Толстої до Т. Г. Шевченка. <i>24 лютого 1858. С.-Петербург</i>	93	363
275.	Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського. <i>25 лютого 1858. Нижній Новгород</i>	93	363
276.	Т. Г. Шевченка до А. І. Толстої. <i>5 березня 1858. Нижній Новгород</i>	94	364
277.	Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського. <i>12 березня 1858. Москва</i>	95	365
278.	М. О. Максимовича до Т. Г. Шевченка. <i>15 березня 1858. Москва</i>	96	367
279.	М. М. Лазаревського до Т. Г. Шевченка. <i>16 березня 1858. С.-Петербург</i>	96	368
280.	Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського. <i>19 березня 1858. Москва</i>	97	370
281.	М. М. Лазаревського до Т. Г. Шевченка. <i>23 березня 1858. С.-Петербург</i>	98	371
282.	М. О. Максимовича до Т. Г. Шевченка. <i>27 березня 1858. Москва</i>	98	372
283.	Т. Г. Шевченка до М. О. Максимовича. <i>5 квітня 1858. С.-Петербург</i>	99	373
284.	Е. Желіговського до Т. Г. Шевченка. <i>10 квітня 1858. С.-Петербург</i>	100	375
285.	С. Т. Аксакова до Т. Г. Шевченка. <i>14 квітня 1858. Москва</i> .	101	377
286.	А. І. Толстої до Т. Г. Шевченка. <i>19 квітня 1858. С.-Петербург</i>	102	379
287.	В. М. Білозерського до Т. Г. Шевченка. <i>21 квітня 1858. С.-Петербург</i>	102	380
288.	Т. Г. Шевченка до С. Т. Аксакова. <i>25 квітня 1858. С.-Петербург</i>	102	380
289.	Т. Г. Шевченка до Г. М. Честахівського. <i>18 травня 1858. С.-Петербург</i>	104	382

290.	М. С. Щепкіна до Т. Г. Шевченка. 23 травня 1858. Москва	104	384
291.	Т. Г. Шевченка до Г. П. Ґалаґана. 27 травня 1858. С.-Петербург	105	385
292.	П. О. Куліша до Т. Г. Шевченка. 7 червня 1858. Мотронівка	105	386
293.	С. Т. Аксакова до Т. Г. Шевченка. 19 червня 1858. Петровський парк.	106	387
294.	Т. Г. Шевченка до І. О. Ускова. 4 липня 1858. С.-Петербург	107	388
295.	Т. Г. Шевченка до С. Т. Аксакова. 15 липня 1858. С.-Петербург	109	390
296.	А. І. Толстої до Т. Г. Шевченка. 28 липня 1858. Морковала	110	392
297.	І. О. Ускова до Т. Г. Шевченка. 20 серпня 1858. Форт Олександрівський.	110	393
298.	А. О. Лазаревської до Т. Г. Шевченка. Початок вересня 1858. Гирявка.	111	396
299.	І. О. Ускова до Т. Г. Шевченка. 9 вересня 1858. Форт Олександрівський	112	397
300.	О. В. Марковича до Т. Г. Шевченка. Вересень 1858. Немирів	113	398
301.	А. І. Толстої до Т. Г. Шевченка. 1 жовтня 1858. С.-Петербург	115	404
302.	Т. Г. Шевченка до А. О. Лазаревської. 9 жовтня 1858. С.-Петербург	115	405
303.	Т. Г. Шевченка до начальника III відділу В. А. Долгорукова. 27 жовтня 1858. С.-Петербург	116	406
304.	Т. Г. Шевченка до М. С. Щепкіна. 13 листопада 1858. С.-Петербург	118	407
305.	Т. Г. Шевченка до О. С. Уварова. Близько 13 листопада 1858. С.-Петербург.	119	408
306.	М. О. Максимовича до Т. Г. Шевченка. 15 листопада 1858. Москва	119	409
307.	Т. Г. Шевченка до М. О. Максимовича. 22 листопада 1858. С.-Петербург	120	410
308.	Т. Г. Шевченка до М. В. Максимович. 22 листопада 1858. С.-Петербург	121	413
309.	П. О. Куліша до Т. Г. Шевченка. Близько 22 листопада 1858. С.-Петербург.	123	414
310.	Марка Вовчка, М. І. Костомарова, П. О. Куліша, М. Номиса і Т. Г. Шевченка до редакції журналу «Русский вестник». Листопад 1858. С.-Петербург.	124	416
311.	М. С. Щепкіна до Т. Г. Шевченка. Кінець листопада 1858. Москва	126	420

312. М. О. Максимовича до Т. Г. Шевченка.
1 грудня 1858. Москва 127 421
313. Т. Г. Шевченка до М. С. Щепкіна.
6 грудня 1858. С.-Петербург. 129 424
314. М. С. Щепкіна до Т. Г. Шевченка.
12 грудня 1858. Москва. 130 425
315. М. В. Максимович до Т. Г. Шевченка.
21 грудня 1858. Михайлова Гора 130 426
316. Т. Г. Шевченка до куратора Петербурзької шкільної
округи І. Д. Деянова. 23 грудня 1858. С.-Петербург. 131 426
317. Т. Г. Шевченка до В. Ф. Адлерберга.
26 грудня 1858. С.-Петербург. 132 427
318. В. О. Кокорева до Т. Г. Шевченка.
26 грудня 1858. С.-Петербург. 132 427
319. А. І. Толстої до Т. Г. Шевченка.
30 грудня 1858. С.-Петербург. 133 428
320. С. Хлебовського до Т. Г. Шевченка. 1858. С.-Петербург . . 133 429

1859

321. Т. Г. Шевченка до Я. Г. Кухаренка.
17 січня 1859. С.-Петербург. 134 430
322. Т. Г. Шевченка до М. Я. Макарова.
7 лютого 1859. С.-Петербург. 135 431
323. Т. Г. Шевченка до М. В. Максимович.
25 березня 1859. С.-Петербург. 135 432
324. Т. Г. Шевченка до Ради Академії мистецтв.
16 квітня 1859. С.-Петербург 137 433
325. Р. К. Жуковського до Т. Г. Шевченка.
28 квітня 1859. С.-Петербург 138 434
326. Т. Г. Шевченка до Н. Б. Суханової.
4 травня 1859. С.-Петербург. 138 435
327. Т. Г. Шевченка до Правління Академії мистецтв.
5 травня 1859. С.-Петербург. 139 436
328. Т. Г. Шевченка до М. В. Максимович.
10 травня 1859. С.-Петербург 139 436
329. Т. Г. Шевченка до Д. О. Хрущова.
24 травня 1859. С.-Петербург 140 437
330. Т. Г. Шевченка до М. О. Маркович.
25 травня 1859. С.-Петербург 140 437
331. Т. Г. Шевченка до В. В. Тарновського (молодшого).
Травень 1859. С.-Петербург. 141 440
332. Л. В. Тарновської до Т. Г. Шевченка.
Травень 1859. С.-Петербург. 141 440
333. Бр. Залеського до Т. Г. Шевченка.
2 червня 1859. Рачкевичі 141 441

334. М. О. Маркович до Т. Г. Шевченка.
Початок червня 1859. Дрезден 144 442
335. М. М. Лазаревського до Т. Г. Шевченка.
13 червня 1859. С.-Петербург 145 444
336. М. М. Лазаревського до Т. Г. Шевченка.
17 червня 1859. С.-Петербург 145 444
337. Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського.
10 липня 1859. Межиріч 145 445
338. Т. Г. Шевченка до В. Г. Шевченка.
13 липня 1859. Межиріч 146 446
339. Т. Г. Шевченка до М. В. і М. О. Максимовичів.
22 липня 1859. Мошни 146 446
340. М. О. та М. В. Максимовичі до Т. Г. Шевченка.
23 липня 1859. Михайлова Гора 147 447
341. Т. Г. Шевченка до М. В. і М. О. Максимовичів.
26 липня 1859. Мошни 147 448
342. Д. Ю. Кожанчикова до Т. Г. Шевченка.
31 липня 1859. С.-Петербург 148 448
343. М. І. Костомарова до Т. Г. Шевченка.
2 серпня 1859. С.-Петербург 150 452
344. Т. Г. Шевченка до В. Г. Шевченка. *20 серпня 1859. Прилуки* .. 150 453
345. В. Г. Шевченка до Т. Г. Шевченка.
Кінець серпня — початок вересня 1859. Корсунь 151 455
346. Т. Г. Шевченка до В. Г. Шевченка.
10 вересня 1859. С.-Петербург 151 455
347. В. П. Маслія до Т. Г. Шевченка. *10 вересня 1859. Київ* 152 458
348. Т. Г. Шевченка до В. В. Тарновського (молодшого).
28 вересня 1859. С.-Петербург 155 459
349. М. О. та М. В. Максимовичів до Т. Г. Шевченка.
6 жовтня 1859. Михайлова Гора 156 460
350. Т. Г. Шевченка до М. О. і М. В. Максимовичів.
9 жовтня 1859. С.-Петербург 157 462
351. Т. Г. Шевченка до І. М. Сошенка.
9 жовтня 1859. С.-Петербург 158 463
352. Т. Г. Шевченка до Н. В. Тарновської.
22 жовтня 1859. С.-Петербург 158 465
353. Ф. Г. Лебединцева до Т. Г. Шевченка.
22 жовтня 1859. Київ 159 465
354. В. Г. Шевченка до Т. Г. Шевченка. *Жовтень 1859. Корсунь* .. 162 468
355. Т. Г. Шевченка до В. Г. Шевченка.
2 листопада 1859. С.-Петербург 162 468
356. Т. Г. Шевченка до В. М. Лазаревського.
11 листопада 1859. С.-Петербург 163 470
357. Т. Г. Шевченка до П. Ф. Симиренка.
26 листопада 1859. С.-Петербург 164 470

358. Т. Г. Шевченка до О. І. Хропаля. <i>26 листопада 1859. С.-Петербург</i>	165	472
359. В. Г. Шевченка до Т. Г. Шевченка. <i>Листопад 1859. Корсунь</i>	166	473
360. Д. С. Каменецького до Т. Г. Шевченка. <i>5 грудня 1859. С.-Петербург</i>	166	474
361. Т. Г. Шевченка до В. Г. Шевченка. <i>7 грудня 1859. С.-Петербург</i>	167	474
362. П. Ф. Симиренка до Т. Г. Шевченка. <i>11 грудня 1859. Городище</i>	168	476
363. Т. Г. Шевченка до В. В. Тарновського (старшого). <i>Жовтень — грудень 1859. С.-Петербург</i>	169	478
364. І. В. Гудовського до Т. Г. Шевченка. <i>Жовтень — грудень 1859. Київ</i>	170	478
365. В. В. Тарновського (старшого) до Т. Г. Шевченка. <i>Кінець 1859. С.-Петербург</i>	170	478

1860

366. Т. Г. Шевченка до П. Ф. Симиренка. <i>3 січня 1860. С.-Петербург</i>	172	480
367. Т. Г. Шевченка до В. Г. Шевченка. <i>12 січня 1860. С.-Петербург</i>	173	481
368. Т. Г. Шевченка до А. О. Козачковського. <i>24 січня 1860. С.-Петербург</i>	174	482
369. Т. Г. Шевченка до В. Г. Шевченка. <i>24 січня 1860. С.-Петербург</i>	174	482
370. Д. С. Каменецького до Т. Г. Шевченка. <i>Грудень 1859 — січень 1860. С.-Петербург</i>	174	483
371. Т. Г. Шевченка до П. Ф. Симиренка. <i>1 лютого 1860. С.-Петербург</i>	175	483
372. Т. Г. Шевченка до В. Г. Шевченка. <i>1 лютого 1860. С.-Петербург</i>	175	484
373. Т. Г. Шевченка до Д. С. Каменецького. <i>6 лютого 1860. С.-Петербург</i>	176	485
374. М. Я. Макарова до Т. Г. Шевченка. <i>9 лютого 1860. С.-Петербург</i>	176	485
375. Т. Г. Шевченка до В. Г. Шевченка. <i>Середина лютого 1860. С.-Петербург</i>	176	486
376. Т. Г. Шевченка до В. Г. Шевченка. <i>18 лютого 1860. С.-Петербург</i>	177	487
377. В. Г. Шевченка до Т. Г. Шевченка. <i>Лютий 1860. Корсунь</i> ..	178	488
378. І. С. Тургенєва до Т. Г. Шевченка. <i>Лютий-березень 1860. С.-Петербург</i>	178	489
379. Г. Н. та Д. Л. Мордовцевих до Т. Г. Шевченка. <i>5 березня 1860. Саратов</i>	178	490

380.	Я. Г. Кухаренка до Т. Г. Шевченка. 8 березня 1860. Катеринодар	179	491
381.	В. М. Білозерського до Т. Г. Шевченка. 16 березня 1860. С.-Петербург	180	492
382.	Т. Г. Шевченка до В. Г. Шевченка. 23 березня 1860. С.-Петербург	182	493
383.	М. І. Катеніна до Т. Г. Шевченка. 23 березня 1860. Заїно	183	494
384.	Т. Г. Шевченка до Я. Г. Кухаренка. 25 березня 1860. С.-Петербург	183	495
385.	М. О. Максимович до Т. Г. Шевченка. 25 березня 1860. Михайлова Гора	184	495
386.	В. Г. Шевченка до Т. Г. Шевченка. Після 23 березня 1860. Корсунь	185	496
387.	В. Г. Шевченка до Т. Г. Шевченка. Березень 1860. Корсунь	186	497
388.	Т. Г. Шевченка до В. Г. Шевченка. 28 березня 1860. С.-Петербург	186	498
389.	П. О. Куліша до Т. Г. Шевченка. 10 квітня 1859 — 1 квітня 1860. С.-Петербург	187	498
390.	К. М. Зигмунтовського до Т. Г. Шевченка. 9 квітня 1860. Форт Олександрівський	187	499
391.	Т. Г. Шевченка до М. Я. Макарова. 12 квітня 1860. С.-Петербург	187	500
392.	П. О. Куліша до Т. Г. Шевченка. Грудень 1859 — середина квітня 1860. С.-Петербург	188	501
393.	Т. Г. Шевченка до М. Я. Макарова. Середина квітня 1860. С.-Петербург	188	501
394.	Т. Г. Шевченка до В. Г. Шевченка. 22 квітня 1860. С.-Петербург	189	503
395.	Т. Г. Шевченка до Є. П. Ковалевського. 23 квітня 1860. С.-Петербург	190	504
396.	Я. Г. Кухаренка до Т. Г. Шевченка. 26 квітня 1860. Катеринодар	191	505
397.	М. Я. Макарова до Т. Г. Шевченка. Квітень 1860. С.-Петербург	191	506
398.	В. Г. Шевченка до Т. Г. Шевченка. Квітень 1860. Корсунь	192	507
399.	П. О. Куліша до Т. Г. Шевченка. 10 травня 1860. Васиївка	192	507
400.	Т. Г. Шевченка до В. Г. Шевченка. 15 травня 1860. С.-Петербург	193	508
401.	М. Д. Новицького до Т. Г. Шевченка. 16 травня 1860. С.-Петербург	194	511

402. В. Г. Шевченка до Т. Г. Шевченка.
17 травня 1860. Корсунь 195 512
403. Бр. Залеського до Т. Г. Шевченка.
Кінець вересня 1859 — весна 1860. С.-Петербург 195 513
404. Бр. Залеського до Т. Г. Шевченка.
Кінець вересня 1859 — весна 1860. С.-Петербург 196 513
405. Т. Г. Шевченка до Ф. Л. Ткаченка.
30 травня 1860. С.-Петербург 197 513
406. К. Т. Солдатынкова до Т. Г. Шевченка.
8 червня 1860. Москва 197 514
407. П. О. Брилкина до Т. Г. Шевченка.
18 червня 1860. Нижній Новгород 198 515
408. Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського.
20 червня 1860. С.-Петербург 198 516
409. В. Г. Шевченка до Т. Г. Шевченка.
Червень 1860. Корсунь 198 516
410. Т. Г. Шевченка до В. Г. Шевченка.
29 червня 1860. С.-Петербург 199 517
411. Т. Г. Шевченка до В. Г. Шевченка.
1 липня 1860. С.-Петербург 200 518
412. Ф. Г. Лебединцева до Т. Г. Шевченка.
7 липня 1860. Київ 200 519
413. М. К. Гладиша до Т. Г. Шевченка.
10 липня 1860. Зіньків 202 520
414. А. О. Козачковського до Т. Г. Шевченка.
10 липня 1860. Переяслав 203 521
415. Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського.
28 липня 1860. С.-Петербург 203 522
416. Т. Г. Шевченка до В. Е. Фліорковського.
28 липня 1860. С.-Петербург 204 522
417. Т. Г. Шевченка до невідомої.
28 липня 1860. С.-Петербург 205 526
418. Т. Г. Шевченка до В. Г. Шевченка.
29 липня 1860. С.-Петербург 205 526
419. Т. Г. Шевченка до М. Я. Макарова.
30 липня 1860. С.-Петербург 206 527
420. Т. Г. Шевченка до О. О. Оболенського.
Липень 1860. С.-Петербург 206 529
421. В. Г. Шевченка до Т. Г. Шевченка.
Липень 1860 р. Корсунь 207 531
422. Т. Г. Шевченка до В. В. Тарновського (молодшого).
7 серпня 1860. С.-Петербург 207 531
423. О. М. Жемчужникова до Т. Г. Шевченка.
Червень — серпень 1860. Калуга 207 533

424. М. Є. Бажанова до Т. Г. Шевченка. 8 серпня 1860. Форт Олександрівський.	208	533
425. Т. Г. Шевченка до М. К. Чалого. 11 серпня 1860. С.-Петербург	209	534
426. М. Я. Макарова до Т. Г. Шевченка. 13 серпня 1860. Аахен	210	535
427. Ф. Л. Ткаченка до Т. Г. Шевченка. 16 серпня 1860. Полтава.	210	536
428. В. Е. Фліорковського до Т. Г. Шевченка. 21 серпня 1860. Жаботин.	212	537
429. Т. Г. Шевченка до В. Г. Шевченка. 22, 25 серпня 1860. С.-Петербург	215	539
430. Т. Г. Шевченка до А. О. Лазаревської. 28 серпня 1860. С.-Петербург	217	540
431. Т. Г. Шевченка до Н. М. Забіли. Серпень 1860. С.-Петербург.	217	541
432. М. С. Курочкіна до Т. Г. Шевченка. Серпень 1860. С.-Петербург.	217	542
433. М. С. Курочкіна до Т. Г. Шевченка. Серпень — жовтень 1860. С.-Петербург	218	544
434. Т. Г. Шевченка до Н. М. Забіли. 6 вересня 1860. С.-Петербург.	219	545
435. Т. Г. Шевченка до М. Я. Макарова. 6 вересня 1860. С.-Петербург.	219	545
436. М. Д. Новицького до Т. Г. Шевченка. 7 вересня 1860. Єлисаветград	220	546
437. М. К. Чалого до Т. Г. Шевченка. 8 вересня 1860. Київ	221	547
438. А. О. Лазаревської до Т. Г. Шевченка. 11 вересня 1860. Гирявка	223	549
439. А. С. Балдіна до Т. Г. Шевченка. 16 вересня 1860. С.-Петербург.	223	549
440. А. М. Маркевича до Т. Г. Шевченка. 16 вересня 1860. С.-Петербург.	224	550
441. Т. Г. Шевченка до Н. М. Забіли. 18 вересня 1860. С.-Петербург.	224	551
442. Н. М. Забіли до Т. Г. Шевченка. 18–19 вересня 1860. С.-Петербург	225	553
443. Н. М. Забіли до Т. Г. Шевченка. 21 вересня 1860. С.-Петербург.	225	554
444. Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського. 25 вересня 1860. С.-Петербург.	226	555
445. Т. Г. Шевченка до Ф. Л. Ткаченка. 28 вересня 1860. С.-Петербург.	226	555

446. Т. Г. Шевченка до редакції газети [?].
Не раніше 24 вересня — кінець вересня 1860. С.-Петербург . 226 556
447. Т. Г. Шевченка до В. Г. Шевченка.
5 жовтня 1860. С.-Петербург 227 557
448. А. О. Козачковського до Т. Г. Шевченка.
6 жовтня 1860. Переяслав 228 560
449. П. О. Куліша до Т. Г. Шевченка.
7 жовтня 1860. С.-Петербург 230 561
450. П. О. Лобка до Т. Г. Шевченка. *7 жовтня 1860. Київ 231 562*
451. М. П. Федорова до Т. Г. Шевченка.
8 жовтня 1860. С.-Петербург 232 563
452. В. В. Тарновського (молодшого) до Т. Г. Шевченка.
10 жовтня 1860. Качанівка 232 563
453. О. Гена до Т. Г. Шевченка.
13 жовтня 1860. С.-Петербург 233 564
454. М. К. Чалого до Т. Г. Шевченка.
16 жовтня 1860. Київ. 233 565
455. Г. І. Маркелової до Т. Г. Шевченка.
23 жовтня 1860. С.-Петербург 234 565
456. Т. Г. Шевченка до М. Я. Макарова.
31 жовтня 1860. С.-Петербург 235 566
457. Л. І. Полусамакової до Т. Г. Шевченка.
Жовтень 1860. С.-Петербург 235 567
458. М. П. Федорова до Т. Г. Шевченка.
1 листопада 1860. С.-Петербург. 235 567
459. Т. Г. Шевченка до А. С. Балдіна.
5 листопада 1860. С.-Петербург. 236 567
460. Т. Г. Шевченка до М. Я. Макарова.
5 листопада 1860. С.-Петербург. 236 568
461. Т. Г. Шевченка до М. К. Чалого.
6 листопада 1860. С.-Петербург. 237 568
462. Т. Г. Шевченка до М. Я. Макарова.
9 листопада 1860. С.-Петербург. 237 569
463. М. П. Федорова до Т. Г. Шевченка.
9 листопада 1860. С.-Петербург. 238 570
464. Є. П. Ковалевського до Т. Г. Шевченка.
10 листопада 1860. С.-Петербург 238 571
465. Т. Г. Шевченка до Д. С. Каменецького.
18 листопада 1860. С.-Петербург 239 572
466. В. С. Гнилосирова до Т. Г. Шевченка.
Жовтень — не пізніше 20 листопада 1860. Харків 239 573
467. Канцелярії великої княгині Олени Павлівни
до Т. Г. Шевченка. *23 листопада 1860. С.-Петербург 240 575*
468. А. І. Клоберг до Т. Г. Шевченка.
25 листопада 1860. С.-Петербург 241 576

469. Д. С. Каменецького до Т. Г. Шевченка. 28 листопада 1860. С.-Петербург	241	578
470. М. К. Чалого до Т. Г. Шевченка. 29 листопада 1860. Київ	242	578
471. М. В. Остроградського до Т. Г. Шевченка. Осінь 1860. С.-Петербург	245	582
472. Н. Б. Суханової до Т. Г. Шевченка. Осінь 1860. С.-Петербург	245	582
473. Т. Г. Шевченка до М. К. Чалого. 2 грудня 1860. С.-Петербург	245	583
474. Т. Г. Шевченка до В. Г. Шевченка. 2 грудня 1860. С.-Петербург	246	583
475. Ф. Л. Ткаченка до Т. Г. Шевченка. 6 грудня 1860. Полтава	246	584
476. І. М. Сошенка до Т. Г. Шевченка. 13 грудня 1860. Київ	248	585
477. М. О., М. В. і О. М. Максимовичів до Т. Г. Шевченка. 14 грудня 1860. Михайлова Гора	250	586
478. Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського. 16 грудня 1860. С.-Петербург	251	588
479. Є. П. Ковалевського до Т. Г. Шевченка. 16 грудня 1860. С.-Петербург	251	588
480. Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського. 21 грудня 1860. С.-Петербург	252	589
481. М. І. Сухомлинова до Т. Г. Шевченка. 21 грудня 1860. С.-Петербург	252	589
482. Т. Г. Шевченка до Я. В. Тарновського. 23 грудня 1860. С.-Петербург	252	590
483. Т. Г. Шевченка до В. Г. Шевченка. 23 грудня 1860. С.-Петербург	253	591
484. Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського. 31 грудня 1860. С.-Петербург	253	592

1861

485. О. С. Афанасьєва-Чужбинського до Т. Г. Шевченка. Осінь 1860 — початок 1861. С.-Петербург	254	592
486. Ф. Фіялковського до Т. Г. Шевченка. 1 січня 1861. Радом	254	593
487. Т. Г. Шевченка до П. Ф. Симиренка. Перша половина січня 1861. С.-Петербург	257	595
488. Д. С. Каменецького до Т. Г. Шевченка. Перша половина січня 1861. С.-Петербург	257	595
489. Т. Г. Шевченка до Ф. Л. Ткаченка. 4 січня 1861. С.-Петербург	258	596

490. Т. Г. Шевченка до М. К. Чалого. 4 січня 1861. С.-Петербург	258	596
491. Діячів Київських недільних шкіл до Т. Г. Шевченка. 8 січня 1861. Київ	259	597
492. Т. Г. Шевченка до Ф. Л. Ткаченка. 12 січня 1861. С.-Петербург	261	604
493. Т. Г. Шевченка до М. К. Чалого. 12 січня 1861. С.-Петербург	262	604
494. В. М. Білозерського до Т. Г. Шевченка. 13 січня 1861. С.-Петербург	262	605
495. Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського. Не раніше 14 січня 1861. С.-Петербург	263	606
496. В. М. Лазаревського до Т. Г. Шевченка. 19 січня 1861. С.-Петербург	263	606
497. Т. Г. Шевченка до В. Г. Шевченка. 22 січня 1861. С.-Петербург	263	606
498. Т. Г. Шевченка до В. Г. Шевченка. 29 січня 1861. С.-Петербург	264	607
499. Р. Д. Тризни до Т. Г. Шевченка. 30 січня 1861. Чернігів	265	608
500. В. В. Толбіна до Т. Г. Шевченка. 5 лютого 1861. С.-Петербург	266	610
501. Т. Г. Шевченка до В. В. Тарновського (молодшого). 10 лютого 1861. С.-Петербург	267	612
502. Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського. Не раніше 10 лютого 1861. С.-Петербург	267	612
503. Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського. 13 лютого 1861. С.-Петербург	267	613
504. Т. Г. Шевченка до І. М. Мокрицького. 24 лютого 1861. С.-Петербург	268	613
505. Полтавської Громади до Т. Г. Шевченка. 25 лютого 1861. Полтава	268	615
506. Невідомих осіб до Т. Г. Шевченка. Початок березня. 1861	268	616
507. М. О. Маркович до Т. Г. Шевченка. 8 березня 1861. Рим	269	617
КОМЕНТАРІ	270	
СКОРОЧЕННЯ	618	
АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ІМЕН	619	
АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ЛИСТІВ ЗА АДРЕСАТАМИ	643	